

UNIVERSITATEA „BABEȘ – BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACUTATEA DE TEOLOGIE REFORMATĂ ȘI MUZICĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ECUMENE”

CONSTRUIRI DE BISERICI ÎN EPARHIA REFORMATĂ DIN ARDEAL
ÎNTRE 1887–1895, CU PRIVIRE LA CLĂDIRILE
PROIECTATE DE ALPÁR IGNÁC

REZUMAT

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:
PROF. DR. BUZOGÁNY DESIDERIU

DOCTORAND:
FÜLÖP ZSUZSÁNNA

CLUJ-NAPOCA

2022

CUPRINS

INTRODUCERE.....	4
Definirea subiectului.....	5
Istoriografia cercetării.....	9
Surse.....	12
Recunoașteri.....	13
1. CONSTRUCȚII DIN EPARCHIA REFORMATĂ DIN ARDEAL ÎNTRE 1885 ȘI 1898.....	15
1. Episcopul Domokos Szász(1838-1899).....	15
1.2. Hărțile lui Domokos Szász.....	22
Rezumat.....	30
2. MĂSURI ALE CONSILIULUI DE ADMINISTRAȚIE LEGATE DE CONSTRUCȚII.....	31
Rezumat.....	42
3. FINANȚAREA CONSTRUCȚILOR	44
3.1.Ajutoare	45
3.1.1. Ajutor de Stat	46
3.1.2. Ajutor convenție - Fondul Public Reformat Național.....	48
3.2. Împrumuturi	50
3.2.1. Fondul Central de Construcții	50
3.2.2. Fondul Public Reformat din Ardeal	61
Rezumat	68
4. BISERICI, ARHITECȚII, PROIECTANȚI	70
4.1. Ignác Alpár (1855–1928)	70
4.1.1. Biografia lui Ignác Alpár	70
4.1.2. Arhitectura bisericii lui Ignác Alpár	75
4.1.3. Caracteristici ale arhitecturii bisericii lui Ignác Alpár	95
4.2. Ferenc Szalay(1840–1930)	99
Rezumat	105
5. STUDII DE CAZ.....	108
5.1. Biserica reformată din Sighișoara	108

5.2. Biserica reformată din Simeria	118
5.3. Biserica reformată din Chiochiș	133
5.4. Biserica reformată din Luduș	139
ANEXĂ.....	149
Anexa 1.	149
Anexa 2.	195
Anexa 3.	197
Anexa 4.	199
Anexa 5.	204
Anexa 6.	209
APENDICE.....	211
LISTĂ FOTO.....	252
LISTA ABREVIERILOR	261
BIBLIOGRAFIE	261
LISTA SURSELOR.....	272
ANEXA FOTO.....	274

REZUMAT

CONSTRUIRI DE BISERICI ÎN EPARHIA REFORMATĂ DIN ARDEAL ÎNTRE 1887–1895, CU PRIVIRE LA CLĂDIRILE PROIECTATE DE ALPÁR IGNÁC

Cuvinte cheie: Biserica reformată, arhitectura bisericii, secolul al XIX-lea, Domokos Szász, Ignác Alpár, planuri tipare.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, în Eparhia Reformată din Ardeal aveau loc un număr semnificativ de construcții eclesiastice – construcția, renovarea și extinderea bisericilor, școlilor, parohiilor și reședințelor învățătorilor – care, conform recensământului din 1895, depășea 600 în zona întregului cartier bisericesc între 1885 și 1895. Construcțiile pot fi legate de numele lui Domokos Szász (1838–1899), care a fost ales episcop în 1885.

Teza noastră examinează construcțiile bisericesti din Eparhia Reformată din Ardeal între anii 1887 și 1895, acordând o atenție deosebită lucrării arhitectului din Budapesta, Ignác Alpár (1855–1928), în această zonă. Am căutat răspunsuri la întrebări precum ce măsuri a luat în legătură cu construcțiile, cine a coordonat construcțiile, de unde a venit sprijinul financiar pentru lucrări? Ce loc ocupă bisericile nou construite printre construcțiile realizate pe teritoriul eparhiei bisericii? Cine au fost arhitecții? A contat personalitatea arhitectului, aspectul, stilul sau funcționalitatea bisericii a fost principalul aspect?

După o scurtă prezentare a temei de cercetare (*Introducere* – Delimitarea temei și Istoriografia cercetării), în subsecțiunea următoare (*Resurse*) descriem tipurile de surse (surse arhivistice, formulare, presă zilnică, săptămânală, bisericească și specialitate de arhitectură) pe care ne-am bazat în timpul cercetării noastre. Sursa principală a bisericilor reformate construite între 1887 și 1895 este broșura explicativ întocmit pentru harta topografică din 1895, în care sunt enumerate construcțiile dintre 1885 și 1895. Aceasta este completată de harta construcției din 1890. Sursele cercetării noastre au fost aproape exclusiv fonduri de arhivă

păstrate în colecția Arhiva Eparchiei Reformate din Ardeal. În primul rând, documente și protocoalele de ședințe ale *Archiva Consiliului Dirigent* din perioada 1887–1895, dar am examinat și acte aferente construcțiilor din anii anteriori și următori. Totodată, am ținut cont și de *Colecția planurilor*, acestea fiind cele mai spectaculoase surse ale cercetării noastre. Într-o măsură mai mică am folosit și documentele *Arhivei Episcopale* și actele arhivei parohiale referitoare la construcții. Acestea din urmă se află parțial în arhiva sus-menționată, parțial deținută de parohii.

În capitolul *Construcțiile din Eparhia Reformată din Ardeal între anii 1885 și 1898* descriem pe scurt biografia episcopului reformat din Ardeal Domokos Szász. După aceea, vom vorbi mai mult despre construcțiile asociate cu numele episcopului și despre cele două hărți care au constituit punctul de plecare al cercetării noastre. În 1895, Szász a făcut o hartă topografică în relief de către Tódor Pokorny, un cartograf din Budapesta, pe care a prezentat construcții planificate și executate în primii 10 ani ai episcopiei sale, între 1885 și 1895. Harta nu a supraviețuit, dar broșura explicativă însoțitoare a supraviețuit. În aceasta era trecută pentru fiecare protopopiat, ce tip de construcție s-a realizat în parohia dată, când și câți bani s-au cheltuit pe aceasta. Harta și broșura care i-au fost înmânate au fost prezentate la ceremonia de deschidere a clădirii de teologie, iar ulterior au fost expuse la expoziție organizată cu ocazia aniversării a o mie de ani a Ungariei (*Ezredéves Országos Kiállítás*) în 1896. Harta din 1890, comandată tot de episcop, poate să fi servit drept precursor acestei hărți, pe care au fost ilustrate construcțiile eparhiei între 1885 și 1890. Harta a fost realizată în scop de prezentare la Convenția Universală a Bisericii Reformate Maghiare, de la care Eparhia din Ardeal a solicitat sprijin financiar suplimentar pentru construcție. Această hartă a fost realizată de Ferenc Propper, profesor de artă din Cluj, pe care sunt marcate 316 construcții din 19 protopopiate, tipurile de construcții se distingeau unele de altele prin diferite icoane. Biserica cu acoperiș roșu reprezintă construcția de biserică nouă, cea cu acoperiș negru reprezintă procesul de restaurare, casa cu acoperiș într-o singură apă, de culoare roșie, reprezintă școala, în timp ce casa cu acoperiș în două ape, de culoare roșie, reprezintă construcția parohiei. În plus, pe ea sunt prezentate principalele puncte de referință (râuri, pârâie importante, orașe), precum și parohiile circuale organizate în diasporă.

În 1898, episcopul Domokos Szász a numărat peste 70 de biserici noi construite – inclusiv case de rugăciune – care au fost create în timpul episcopiei sale. Acest număr este confirmat de datele celor două hărți, care indică un total de 78 de biserici noi construite. În schimb, până în 1898 au fost construite doar 30 de biserici și 8 case de rugăciune. Celelalte fie au fost finalizate în anul morții lui Domokos Szász, fie au fost realizate mult mai târziu, dar numărul lor este neglijabil. Majoritatea bisericilor noi desemnate de Szász au suferit de fapt o transformare și extindere la scară largă, ori a fost construită o nouă navă, un nou turn sau o nouă absidă, ori a fost construit o navă laterală mai mare pentru clădirea existentă. În timpul extinderii, bisericile mici care nu corespundeau dimensiunii și nevoilor congregației și erau în stare proastă au fost astfel nu numai lărgite, dar și aspectul lor exterior și interior a fost reînnoit în stilul epocii. Acesta este cu siguranță motivul pentru care au fost clasificate drept biserici noi construite. Este probabil ca acesta să fie și cazul în parohii și școli primare. Cu toate acestea, aceste clădiri – în special școlile – au supraviețuit într-o măsură mai mică, iar din perspectiva ultimilor 120-130 de ani, din lipsa clădirilor și a surselor, nu se mai poate face o asemenea comparație.

În capitolul al doilea (*Măsuri ale Consiliul Dirigent cu privire la construcții*), am rezumat prevederile și măsurile eparhiei privind construcțiile care au fost în vigoare în perioada discutată sau care au fost realizate în acest timp. Din surse, se pare că din anii 1880 a trebuit să se ceară permisiunea Consiliului pentru fiecare construcție. Acesta a înștiințat episcopii despre acest lucru într-un ordin circular de mai multe ori și chiar a publicat-o în ziarul oficial al bisericii reformate (1885, 1889). Era obligatoriu să se atașeze la autorizație planul clădirii, bugetul, lista oficială de prețuri pentru construcție alfată în cea mai mare localitatea apropiată și, în cazul unei biserici, numărul de închinători, iar în cazul unei școli, numărul studenților. A fost necesar să se arate populația congregației, deoarece dimensiunea bisericii care urma să fie construită a fost determinată pe baza acestui fapt, în mod ideal, aceasta însemna 1 m²/persoană, dar în majoritatea cazurilor s-a folosit doar 0,5 până la 1 m²/persoană din cauza rentabilității. La fel a fost și pentru școlile primare, ei au decis mărimea școlii și numărul de săli de clasă în funcție de numărul de elevi. Acesta din urmă a fost prescris în 1873 de Ministerul Cultelor și Învățământului Public.

Cu toate acestea, una dintre cele mai semnificative prevederi ale Consiliului Dirigent a fost angajarea referentului tehnic. Primul expert tehnic și lector a fost János Székely, un inginer șef pensionar din Cluj, care a deținut această funcție în Consiliul Dirigent până la moartea sa în 1894. Sarcina lui Székely a cuprins expertiza tehnică și avizul clădirilor bisericesti planificate (biserică, școală, parohie, reședința cantorului, reședința profesorului, anexe de clădiri, casă de raport, spații comerciale, moara etc.), utilaje bisericesti, barajul morii, baraj de ecluză, etc.

Avizul tehnic a fost întocmit de referent pe baza planului și bugetului clădirii, dar au fost necesare și alte rapoarte. El a examinat dimensiunea, forma, greutatea, proporțiile și aspectul clădirii planificate, dacă era necesar, a făcut sugestii pentru transformarea acesteia și, în unele cazuri, a pregătit și un nou plan, de exemplu în 1885, în cazul școlii din Buza. Bugetul includea lucrările necesare construcției clădirii (fundăție, zidărie, tâmplărie, faianță, tinichigerie, tâmplărie, lucrări de lăcătuș), utilizarea materialelor de construcție și costurile acestora, cu indicarea costului de transport al materialelor de construcție, taxa pe manoperă și taxa de pregătire a planului. Pe baza acestui fapt, expertul tehnic a examinat dacă clădirea este suficient de rezistentă structural și a verificat datele, acordând o atenție deosebită la ce elemente din prețul construcției pot fi reduse.

Pe lângă revizuirea planului și a bugetului, referentul tehnic a prezentat la ședințele Consiliului Dirigente chestiuni legate de construcție, însă această sarcină a devenit din ce în ce mai puțin importantă începând cu anii 1890. În schimb, supravegherea și controlul construcțiilor au intrat în activitățile referentului tehnic (teologie, casă de raport Metz din Cluj etc.).

În capitolul următor, *Finanțarea construcțiilor* am căutat răspunsul la resursele financiare ale bisericilor construite între 1887 și 1895. Aproximativ până în anii 1870, deoarece parohiile și-au adunat banii pentru construcție pentru o lungă perioadă de timp. Pe lângă bunurile proprii, parohiile au adunat capitalul necesar din diverse donații, donații strânse în cadrul turneelor de cerere (locale, regionale și/sau naționale). Cele mai norocoase parohii au putut construi o biserică cu sprijin nobiliar.

Din 1869, statul a acordat 14.000 florin austro-ungară ajutor Eparhiei Reformate din Transilvania, din care o sumă de aproximativ 3.000 fl. a fost inițial alocată proiectelor de construcții. Consiliul de Administrație a decis asupra acordării ajutorului. Parohiile solicitante au primit în medie 100-200 fl. pentru construcția de biserici, 50-150 fl. pentru renovarea bisericii, 50-100 fl. pentru echipamentele bisericii, 50-150 fl. pentru repararea și construirea parohiilor și 50-100 fl. pentru construirea școlilor. S-a întâmplat, mai ales în cazul construcției de biserici, ca ajutorul de stat să fie votat doi sau trei ani la rând, de obicei variind de la 100 la 150 de florinți pe an. În 1887, resursele au fost realocate, astfel încât 7.000 fl. pe an puteau fi cheltuiți în medie pentru construcții. De atunci, nu a mai fost distribuit congregațiilor reclamante suma de 100 fl., ci a fost transferat la Fondul Central de Construcții.

Cealaltă sursă de venit pentru acoperirea construcțiilor bisericesti a fost ajutorul din Fondul Public Reformat Național al Convenției Generale a Bisericii Reformate Maghiare înființată în 1883. Din aceasta, s-au acordat sume similare pentru construcții ca și în cazul ajutorului de stat. Convenția a decis asupra acordării ajutorului. După 1887, parohiile de obicei au solicitat și au primit sprijin pentru rambursarea împrumutului.

Deși aceste ajutoare au ușurat oarecum povara cheltuielilor de construcție, ele nu au oferit un ajutor real.

Eparhia Reformată din Ardeal s-a confruntat cu noi provocări în ceea ce privește organizarea parohiile circuale. Trebuiau asigurate fondurile financiare necesare construcțiilor, deoarece majoritatea parohiile circuale nu aveau nici biserică, nici parohie, nici școală. În plus, multe parohii nevoiaș nu aveau resurse financiare pentru a construi o biserică sau pentru a-și renova clădirile bisericesc. Așadar, la propunerea episcopului Domokos Szász, Consiliul Dirigente a înființat Fondul Central de Construcții prin realocarea diferitelor fonduri financiare eclezastice, cu excedente de capital generate de vânzarea și cumpărarea de obligațiuni de rentă pe hârtie, și cu activele parohiilor depopulate. Parohiile puteau solicita împrumuturi din fondul de construcții în condiții favorabile, pe care trebuiau să le ramburseze în 32 de ani. O condiție importantă era ca membrii congregației să contribuie la construcție, iar imobilul a devenit proprietatea parohiei numai după ce împrumutul necesar a fost rambursat. Din Fondul Central de Construcții au fost construite 19 biserici și case de rugăciune noi, 6 parohii, 5 reședințe de

profesori și 44 de școli primare noi, pe lângă acestea au fost renovate și extinse 11 biserici, 2 parohii, 3 reședințe de învățători și 12 școli primare.

Rambursarea împrumutului a reprezentat totuși o povară mare pentru multe parohii, așa că Domokos Szász a solicitat ajutor regulat pentru ratele de rambursare din Fondul Public Reformat Național. Pentru a obține acest lucru, episcopul a întocmit harta construcțiilor din 1890. Astfel, pe lângă ajutorul obișnuit, convenția a oferit Eparhiei Reformate din Ardeal un ajutor suplimentar regularizat în valoare de 2.300 fl.

După ce împrumutul lor acordat în 1888 a fost plătit în totalitate până în 1891, Fondul Central de Construcții a fost desființat în 1894. Cu toate acestea, construcțiile nu s-au oprit aici. În 1891, Consiliul Diriginte a înființat Fondul Public Reformat din Ardeal, de la care se puteau solicita și împrumuturi pe termen scurt și lung pentru proiecte de construcții.

La finalul capitolului, am prezentat într-un tabel cele 20 de biserici reformate construite între 1887 și 1895 – Apalina, Abrud, Brașov, Târnăveni, Feiurdeni, Gheorghieni, Chiochiș, Teliu, Așchileu Mic, Dileu Nou, Toplița, Luduș, Săcele, Simeria, Ierņuțeni, Nou Român , Săvădisla, Colțești, Sighișoara, Reghin – forme de finanțare, tipuri și sume de construcție a acesteia.

Ultimul capitol al tezei se intitulează *Biserici, arhitecți, proiectanți* și am examinat constructorii celor 20 de biserici construite în perioada pe care o discutăm. Am reușit să surprindem munca a trei arhitecți, Ignác Alpár, Ferenc Szalay și duo-ul de arhitecți format din Frații Horváth. Din cele 20 de biserici construite la acea vreme, nu cunoaștem arhitecții bisericilor din Nou Român și Teliu.

Nu poate exista nicio îndoială că cel mai important arhitect a fost Ignác Alpár, ale cărui opt planuri de biserică – în Sighișoara (1888), Abrud (1890), Simeria (1889–1890), Târnăveni (1889–1891), Reghin(1891), Apalina (1890), Brașov (1891), Reghin (1890) și Chiochiș (1892) – au fost realizate. În 1888, Consiliul Diriginte a încheiat un contract cu arhitectul, care a fost însărcinat de către episcopul Domokos Szász să pregătească tiparul clădirilor bisericii. Alpár a creat planuri tipare pentru biserică, un complex de clădiri comune al unei biserici și al parohiei, o parohie, o școală și reședința profesorului și un complex de clădiri al unei parohii

și al unei școli. Folosind planurile tipare, eparhia nu numai că se aștepta la unitatea stilistică a bisericilor, dar și-a dorit să simplifice complicațiile asociate cu planificarea și, în același timp, a dorit să economisească din taxa de planificare. Cu toate acestea, planurile au fost folosite în foarte puține cazuri. Cu toate acestea, se pare că clădirea din 1889 a parohiei Simeria este singura pentru care a fost folosit planul tipar al lui Alpár.

Dintre bisericile proiectate și finalizate între 1887 și 1895, clădirile proiectate de Alpár sunt cele mai valoroase. Din păcate, doar biserica din Sighișoara este monument istoric. Bisericile lui Alpár și planurile tipare au avut un impact semnificativ asupra arhitecturii bisericii reformate atât în perioada discutată, cât și ulterior. Chiar și în 1909, influența lor s-a simțit în timpul extinderii bisericii din Luduș.

După Alpár, Frații Horváth, Gyula și Lajos au făcut cele mai multe planificări în perioada noastră. Au fost construite patru biserici pe baza planurilor lor: cea din Săvădisla (H. Lajos, 1888), cea din Feiurdeni (H. Gyula, 1888), cea din Gheorgheni (H. Lajos, 1887) și cea din Toplița (H. . Gyula, 1895). Faza inițială a lucrării lor este caracterizată de biserici simple, mici, fără trăsături. Datorită clădirilor și planurilor tipare ale lui Ignác Alpár, stilul celor doi arhitecți s-a schimbat, deși au continuat să proiecteze în stilurile lor anterioare.

Ferenc Szalay nu era un proiectant talentat, dar avea reputația unui arhitect excelent. Știm cu siguranță că nu numai a construit, ci a și proiectat unele dintre lucrările sale. Fiecare dintre bisericile proiectate de el este o copie completă sau parțială a planurilor altui arhitect. Szalay a proiectat două biserici între 1887 și 1895, biserica din Săcele (1892–1894) și biserica din Colțești (1892).

În cazul a patru biserici, au apărut numele unor constructori locali necunoscuți: Gerzson Szabó la Iernuțeni (1894), Ferenc Mónus la Dileu Nou (1894), Lajos Hirsfeld din Cluj-Napoca la Așchielu Mic (1892) și Sófalvi József la Luduș (1888–1889). Toți cei patru proiectanți au fost și executivi ai clădirilor.

Ne-am încheiat teza cu patru studii de caz, discutând în detaliu istoria construcției bisericilor reformate din Sighișoara, Simeria, Chiochiș și Luduș, iar în unele cazuri am pregătit

și o descriere de artă istorică a bisericii actuale. Ne-am completat teza cu șase anexe, un apendice care listează scrisorile lui Ignác Alpár și o anexă cu imagini voluminoase.